

HELMUT POLBERG



**KUI
VIRTSU
PÕLES ...**

Helmut Polberg

Kui Virtsu põles ...

**Virtsu
2016**

Kui Virtsu põles ...
Tekst ja koostamine Helmut Polberg
Kõik fotod Helmut Polbergi erakogust

Toimetaja Mart Mõniste
Makett Helmut Polberg
Küljendus ja pilditöötlus Mart Mõniste

Konsultandid: Saima Pikkas, Laine Vesker, Heinz Valk, Mati Mandel

Väljaandja: Virtsu Arenguselts
Projektijuht Jüri Mõniste
www.virtsu.ee

Raamatu väljaandmist toetasid:



REGIONAALARENGU TOETUSEKS



EESTI KULTUURKAPITAL



TUULEENERGIA TOETAB

MTÜ HANILA VALLA
TOETUSGRUPP

Trükikoda Printon

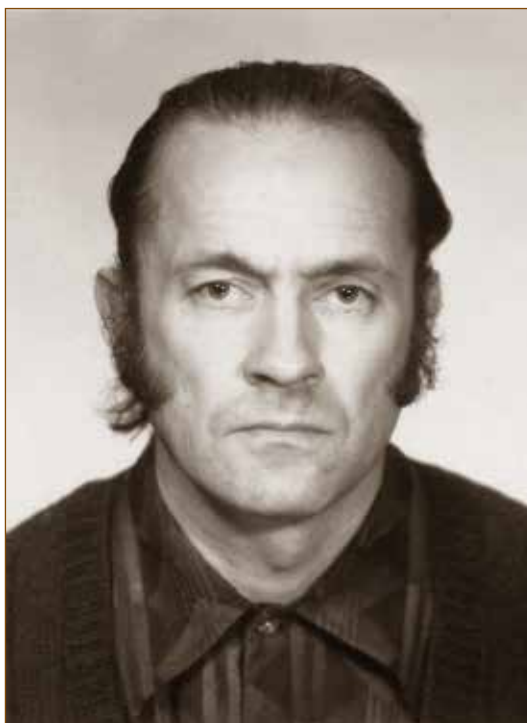
© Helmut Polberg 2016
© Virtsu Arenguselts 2016

Kõik õigused kaitstud. Ilma autoriõiguse omaniku eelneva kirjaliku nõusolekuta pole lubatud ühtki selle raamatu osa paljundada ei elektroonilisel, mehaanilisel ega muul viisil.

ISBN 978-9949-38-993-3

Sisukord

<i>In honorem</i> Helmut Polberg	7
1. Viimane tulija	9
2. Tantsuõhtud patareis	13
3. „Elagu Waba Wenemaa ja autonoomne Eesti”	16
4. Urjädnik Vuks	18
5. Kui Virtsu põles	20
6. „Kassakad”	23
7. Mässuline Massu	24
8. 33-selt	26
9. Maydellide mõrvamine	27
10. Saksa aeg 1918	28
11. Kaerad Klaberi Stimmija Obbusel ja Härja Pea Seemnit Koolmeistril . .	29
12. Hanila katkulaul	31
13. Imealst Jäesche	34
14. Tammemetsa ohvriallikas	35
15. Soolarituual	36
16. Hanila vanaristimõistatus	38
17. Mahkuningad, nõiad ja kolm surmainglit	39
18. Jaan Jaansonist, kes rahvalaule üles kirjutas, mõned kooli- ja kõrtsilood	41
19. Nehatu koolist, mis oli enne 1902	43
20. Vallakooliõpetaja Aleksander Meier	44
21. Jaan Kochtitski Kolgata tee	45
22. Jaan Vaga Nehatus	47
23. „Mudila”	48
24. Vabaduse ja kultuura seltsid Nehatus	49
25. Pulmad 1898	50
26. Äranõidumisest ja undirasvaseebist	51
27. Kiitus Gustavile, tänu Dawidile!	53
28. Karuse rõngasristid ja üks Kullamaalt	55
Pildid	57
Väljasõite „Naumann” jalgrattal Nehatu-Hanila kultuuriloo tähtsamatesse leiukohtadesse	109
Nimeregister.	157



In honorem Helmut Polberg

Küllap Hanila kandi vanemad inimesed mäletavad veel, kuis aastakümneid tagasi sõitis sealsetel külahaheteedel kägiseval vanal jalgrattal üks sihvakas ja pruunide sametiste silmadega nägus mees, kes tundis huvi vanade fotode ja postkaartide vastu, millel olid jäädvustatud sealtkandi inimesed ja kinnisobjektid: taluhooned, koolimajad, mõisad, tuulikud jm, mis osaliselt juba maapealt kadunud olid. Ta tahtis ka teada, kes ja miks neil fotodel olid ning kui pererahvas oli nõus loobuma, siis kirjutas pildi tahaküljele kõik kuuldud andmed. Mees vestles meeleldi vanade inimestega ja päris nende meenutusi seostatuna mingi ammuse sündmusega ja pererahva lahkuse puhul küsis endale ka piibli vahel või aidas kingakarbis säilinud vanu dokumente ja trükiseid, mis haakusid sealse elu-oluga. Ja kui aidas või selle räästa all jäi ta silma ette mõni muistne tarbeese ja tööriist, siis lubaduse korral pistis needki oma pauna.

Teati, et ta on Rame küla Kera talu noorperemees Helmut, pealinnas kunstnikuks koolitatud ja lisaks kõva kalamees, keda oli nähtud põhjaõngede ja mõradega sumpamas Rame lahe pillirootuttide vahel.

Tegelikult oli see mees aga palju mitmekihilisema tegevuse ja huvidega.

Esiteks oli ta üks Eesti parimaid raamatugraafikuid, kelle loodud meistritööd jäävad alatiseks

meie raamatukujunduse-kunsti kaunimate saavutuste hulka.

Teiseks omas ta suurt hulka harrastusi, milles esikolmiku moodustasid kohalik ajalugu, rahvapärимused ja fotograafia, ning neile lisaks ka etnograafia, bibliofilia, arheoloogia, rahvaluule, Lõuna-Läänemaa murrak ning sealne kultuuri- ja hariduslugu.

Juba Lihula keskkoolis õppides alustas ta rahvaluule, pärimuste ja murdetekstide üleskirjutamist ning saatmist Emakeele Seltsile.

Külakeskkonnas kasvanuna ja vanade inimeste pajatusi suure huviga kuulanuna, omandas ta täiuslikult tollal veel elujõus olnud rahvaluule ja kohaliku murraku värvikuse ning mahlakuse, mida võivad nautida ka siinse raamatu lugejad.

Murdetekstide kirjaandmiseks peab olema eriline anne, etniline vaist, suur kiindumus ja oskus süüvida minevikku. On ju murdesõnadesse talletunud üks osa meie rahva ajaloo, tükati eriti kaugest minevikust, mida suudavad tabada vaid vähesed. Helmut on üks neist.

Sama loomulikult jõudis Helmut ka talurahva ainelise vanavara kogumiseni ja uurimiseni. Olen näinud ta koolipõlveaegseid joonistusi Kera talu aidas olnud vanadest esemetest koos selgitavate

märkustega. Eks selles huvis oli oluline koht ka tema kunstnikusilmal, mis tabas vanavaras ka kunstilisi väärtusi. Ja nagu suulise pärimuse kogumisel, nii avaldus siingi Helmuti vaistlikult teaduslik lähene-mine. Alates 1971. aastast, mil algas tema sihikindel vanavara kogumine, pani ta kirja ka kõik esemetega kaasneva: leiukoha, otstarbe, kasutusviisi, ajaloo ja võimaluse korral ka eseme valmistajasse puutuvad andmed.

Alates 1980. aastast, mil minust sai Kloostri küla Tamme talu suveläänlane, tegime Helmutiga igal suvel põnevaid vanavara kogumise retki, käies läbi vist küll kõik Hanila, Karuse ja Lihula kihelkondade külad, kus tuustisime põhjalikult läbi vanu aitasid, rehetubasid, lakapealseid ja muid kohti, kus vanad esemed end peitsid. See tegevus oli eriline nauding, põnevuse ja kirega pikitud.

Meie saak oli vägev. Eesti Rahva Muuseumi viidi kaks veoautokoormat, mis minu „Žigulisse” ja selle katuseraamile topituna olime ladustanud Tammele ning asju jätkus ka Hanila ja Virtsu muuseumidele.

Need olid kaunid ajad. Retkelt Kerale naastes, lõi Helmut pannile enda püütud kalu või Kõmsi poest toodud lihatüki, minu poolt olid ajutegevust virguta-vad joogid ja nii me jõmisesime Kera köögis laua taga hiliste öötundideni, arutades läbi leitu ja kuuldu ning tundsime sellest tohutut rõõmu. Kuid need polnud ainult kogumisretked. Külastasime ka vanu püha-paiku, linnamägesid, ohvrikive, ajaloolisi hooneid ja muid kinnismuistiseid, mis olid Helmutile kõik eel-nevalt teada. Kõmpisime piki sooteed Soontagana linnamäele ja imelisse ürgvanasse Kurese külla, otsi-sime metsast üles Piivarootsi mõisa laguneva lubja-ahju ja rändrahnust pooleldi väljaraiutud veskikivi ja nõnda edasi...

Helmuti suurim kirg olid siiski vanad fotod. Tema suureks teeneks on Hanila kandi päevapiltniku Karl Tähe klaasnegatiivide kogu päästmine ja säili-tamine. Kuid selles valdkonnas tuli tal üle elada ka ränk pettumus, kui Tähest veelgi kuulsama ja Eesti etnograafiale olulisema piltniku Priidu Kohtisky

klaasnegatiivide kogu otsides selgus, et need olid Kohtisky kodutalu Kinksi Karba aidast põllukraavi visatud, kui mingid ebaolulised mustad klaasid.

Pea sama kurvastav kogemus kaasnes ka enne sõda Karuse surnuaia ühte kabelisse pastor Ernst Lüdigi poolt rajatud muuseumi eksponaatide otsi-misega. Enne Saksamaale minekut oli Lüdigi oma üliväärtusliku arheoloogiliste leidude kastid toime-tanud ühte tallu varjule, kus aga sõjajärgseil aastail olid külapoisid nad lahti kangutanud ja seal leidu-vad kivist kirved, pronksehted, hõbemündid ja muu sarnase „kolu” laiali tassinud. Üht-teist õnnestus Helmutil siiski päästa nagu ka osa Lüdigi haruldasest raamatukogust, millele ta sai väärtusliku andmelisa kirjavahetusest siis veel elanud pastorihärraga.

Nii see asi käis.

Helmut suutis korda saata hämmastavalt palju. Veelgi enam, kui ma olen siia kirja pannud ja ta suut-nuks veel rohkemgi, kui raske haigus poleks kõigele piiri ette tõmmanud.

Olgu siinne raamat omalaadseks mälestus-märgiks Kera Helmutile, kelle teened Hanila-Karuse kultuuri ja mineviku uurimises ja talletamises on hindamatud.

Mõnele noorele lugejale võivad Helmuti tekstid tekitada tükati peamurdmist. Tema poolt kasutatud rahvalikud väljendid ja murdesõnad ei ole ühe rop-suga mõistetavad. Nii nagu ka Helmuti eneseväljen-dus eripära, mis tükati on nii napp, et lause koosneb vaid ühest sõnast või kus eesti grammatika reegleid on rikutud igal viisil. Ent see on samas raamatu üks võlusid. Kes need iseärasused endale selgeks teeb, saab suure naudingu osaliseks.

Soovin mõnusat viibimist Helmuti tekstide maailmas!

Helmuti õpingukaaslane, kolleeg,
sõber ja aatekaaslane

Heinz Valk

5. Kui Virtsu põles

4. oktoober 1917. Kesknädal. See päev tõi kuhjaga.

Hommik.

Üsna varakult pandi hobused aiste vahele. Töövankri kasti visati kirves, kang, labidas. Leivakott kaasa. Tuli minna lennuvälja tegema.

Kümne paiku algas väina peal lahing. Saksa laevastik ilmus lagedale. Mis Rahingu mäel toimus, nägid Leenu Polberg (Luhamaa) ja sealtsamast Arukülast pärit Juhan Mathiesen (Männilaan).

Leenu:

„Rahingi mäel tegime linduri platsi. Igast poolt oli, Järiselt, igast külalt, kokku kolmsada inimest öeldi. Karjasmad olid kiba täis, ä puhastada. Neli vene linnukid oli. Kaks tükki lasid end Rahingi alla maha. Läksid kibide sisse, purusse. Üks läks Antuni veske alla karates, see läks koa puruss. See oli üks trall – mis sa tahad teha... Siis nägi lennuki ligidalt esimest korda. Aere Leenu pidi lennuki alla jääma. Akkas lindu tõusma – inimesed aeti mõlemale poole. Ta akkas teisel poole, meite juure joosma. Olas kaks-kolm sammu oln, olas ta reitpidi alla jään... Tule eli oli suured vaadid Ränga aa taga. Kange laskmine oli. Ei lastud ära. Ratsaobusemees oli revolvrega ees. Lasti „Laava” puruse, sis lasti tulema. Rõõmu vana, Karuka Jüri, Ristjani-isa...” (1976).

Johannes:

„Kolm valda: Lihula, Paatsalu, Massu käis tegemas. Oli kolmas päe ja Massu. Suurtel kividel kaevati auk kõrvale, lasti sügavamale. Neli lennukit oli. Üheistmesed. Maandumisel rattad läksid puruks. Toodi tööriistad välja, parandati ära, tõusid õhku. Suitsumehi ei lastud ligi.

„Slava” oli Ränga alt hästi näha. Saksa lennukid oli „Slava” kohal nagu kaakakari. Oli nagu metsa sees, nii palju lõhkes saksa mürske, suured vee sambad. Rahvas kippus laiali. Soldat valge obuse selgas ees, püss käe. Siis akkas Virtsu poolt patarei madruseid tulema, väsind, mõni palja peaga. Ei aidand, kõik läksid... Patarei oli andnud neli kogupauku, siis said ise pihta. Üks madrus surma. Laskekaugus oli väike.” (1986)

Arukülast jälgiti Slava heitlust Kessu lähedal justkui lavatükki. Sõjateatriks (*Kriegsschauplatz*) nimetasidki tollased ajalehed sõjavälja, olgu see siin või ütleme Belgias. Kes julges kõrgete puude latva ronida, nägi saksa laevu, olid muljetavaldavad – pikad, vettligi.

Esimene ilmasõda oli Eesti pinnal kuendat päeva. Esimesel päeval, 29. septembril (ukj 12. oktoobril) oli Saksamaa alustanud operatsiooni

Albion, maandanud dessandi Saaremaal Tagalahes.²³

4. oktoobri hommikul suundus „Slava” Kuivastu poole. Samal ajal lähenes Saksa ülekaalukas ujuvägi. Albioni II etapp nägi ette lüüa Riia lahe Vene laevastikku.

„Slava”, „Graždanin” ja ristleja „Bajan” palju ei taganenud, toetas Muhu Võiküla 10-tolline rannapatarei, ka Virtsu.

Lahingulaevade peakaliibri tuleulatusest sõltus palju. Võrreldes vastase suurtega „Köning” ja „Kronprinz” oli 1901. aastal ehitatud „Graždanini” laskekaugus tunduvalt väiksem.

„Slava” neljast 12-tollisest oli kaks rikkis. Meeskonnale kujunes lahing üliraskeks. Seitse tabamust vastase 12-tollistega tegi olukorra põrguks. Elekter kadus, vesi tungis laeva, lahvandusid tulekahjud. Ühte laskemoonalattu pidi vee laskma, et see õhku ei lendaks. Vesi tõusis, pidi katlad kustutama. Õhk oli täis mürgiseid gaase ja matvat suitsu. Kaldalolijate kõrvu kostis „Slavalt” vali kerest läbilõikav huilgamine.

Leo Randre 1957²⁴ ja Ilmar Taal 1967²⁵, mõlemad Haapsalu muuseumist, on sellest heitlusest kirjutanud kohalikus lehes. Sealt loeme, et kalle suurendas „Slava” ahtri raskesuurtükkide tulekaugust. Sihiti hoolega, tabati lähimat Saksa lahingulaeva, kus toimus võimas plahvatus, puhkes tuli. Kaks Saksa traalerit said pihta, neist üks läks põhja. Taganesid.²⁶

„Slava” meeskonna kaotused olid suured. Langes ka eestlasi. Arst Johan Lepik pääses raske põrutusega. Kahtlusetu oli rannarahva sümpaatia „Slava” poolel. Pealesunnitud lahingus võitles hulk mehi, kellega oldi kokku puutunud pea kahe aasta vältel.

Vastase kaks 12-tollist tabas „Graždanini”, kuid laev võitles edasi. Samuti võitles ristleja „Bajan”. „Bajani” komandöriks oli muide Alexander von Weiss, baltisakslane. Kas ka selles lahingus?²⁷

„Madrused täitsid oma kohust viimse tunnini, nende käitumine oli kõrgemal igasugusest kiitusest”, ütleb Slava komandör Vladimir Antonov oma raportis Riia lahe merejõudude juhatajale.

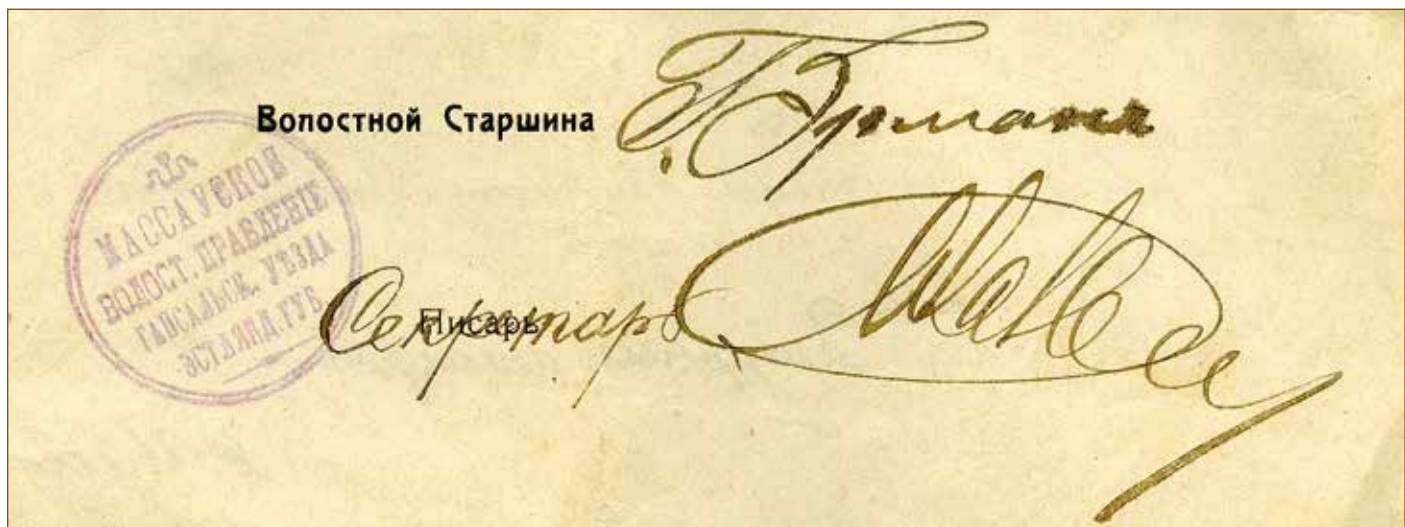
23 E. Meos „Operatsioon Albion” Edasi 230 1967.

24 L. Randre „Vene lahingulaeva Slava kangelaslik võitlus 17. okt. 1917”, ajaleht Koit 132 1957.

25 J. Taal „Meenutame Slavat” Tööraha Lipp 125 1967.

26 Tegemist nõukogude-aegse ajaloo võltsinguga. Tegelikult operatsiooni „Albion” ajal suurtükitelega ühtegi saksa laeva ei uputatud. *Toim.*

27 Weiss oli komandör 1913–1916. Lahingu ajal oli „Bajani” komandör Sergej Timirjev. *Toim.*



Massu vallavanem Hans Hermann. Sekretär Mihkel Valge



Urjädnik Vuks koduste keskel. Foto Jaan Vinnal



Kokuta küla mehi rõngasristi ümber ringis



Vajaduse kaitsta Karuse kirikuaias olevaid haruldasi vanu raidkive tõstatas 1985. aastal Heinz Valk. Tähelepanu teravdamiseks tuli lagedale väljendiga „Karuse kuningad”. Marika ja Heinz Valk. Foto Helmut Polberg 1984



Hanila vallast pärit raamatugraafik Helmut Polberg kogus juba kooliajal kodukandi ajalugu ja rahvapärimust. Üleskirjutatud rahvaluule ja murdesõnad saatis Emakeele Seltsile, etnograafilised esemed Eesti Rahva Muuseumile, aga neid jagus ka Hanila ja Virtsu muuseumile. 2009. aastal lõpetas ta kaua koostatud ja viimistletud käsikirja „Kui Virtsu põles ...“, mis koosneb valdavalt seniavaldamata tekstidest ja fotodest. Materjal on pärit Hanila ja Karuse kihelkonnast, aga üht-teist leidub ka Varblast ja Lihulast.



ISBN 978-9949-38-993-3



9 789949 389933